

Валентин Плетньов/Valentin Pletnyov

ЗА СЛАВЯНСКОТО ПРИСЪСТВИЕ В РАЙОНА  
НА ОДЕСОС И  
„ТАКА НАРЕЧЕНАТА ВАРНА”

*About the Slav Presence in the Region of Odesos  
and “the So Called Varna”*

K. Irecheck was the first to state the assumption that in referring to the name Varna the chroniclers do not have in mind a town or an inhabited place but rather a locality in the environs of the still familiar as a city Odessos. This standpoint is supported by V. Tomasheck, Iv. Dichev and V. Beshevliev, who are convinced that the word “Varna” has a Slavonic origin and represents a derivative of the adjective “vran” = “black”. These ideas would have sounded quite convincing unless they stumbled into one major problem – the fact that there are no written or other registered archaeological data about a massive Slavonic presence in the region during the 7<sup>th</sup> c. Uncorroborated remains also the concept about the construction of a dense network of Slavonic settlements over the entire territory north of the Haemus and particularly in the observed by us Scythia Minor and Moesia Inferior.

Slavonic monuments are uncovered only in close proximity to the banks of the Danube, sometimes upon the ruins of deserted at the beginning of the 7<sup>th</sup> c. strongholds like Noviodunum, Dinogetsia, Kappidava, Axiopolis and Beroe. The presence of Slavonic tribes is proved by separate finds of pottery and ceramic vessels, as well as sporadically found remnants of dug-out dwellings in and around some of the towns along the Back Seacoast of Scythia Minor like Tomi, Istria and Kallathis, but never to the south of them. This confirms the fact that the Slavs did not inhabit the steppe regions in the interior of the former Byzantine province of Scythia Minor.

Slavonic settlements and certain pagan necropolises with uniformly performed rituals, characterized by cremation of the body, are uncovered in some valleys of the Eastern Balkan Mountains and primarily along the reaches of the Kamchiya River, and are regularly dated from the first half of the 8<sup>th</sup> to the middle of the 9<sup>th</sup> c.



*The Slavonic ethnical element in the region grew to a great extent still after they were partially dislocated and caused to move east and westwards by the coming to settle there Bulgarians.*

*The available archaeological data are not in favour but rather in refutation of the old ideas about the massive Slavonic settling in Northeast Bulgaria and especially along the Black Seacoast*

*After drawing these inferences it seems most plausible to reconsider the authenticity of the previously defied thesis of D. Dimitrov that the Provadyiska River was given the Slavonic name of Varna, though only in its upper reaches passing through the Pliska fields. Most conceivably the name was later transposed for denominating the lower courses of the river and the two lakes appearing a continuation of it. As a consequence the name acquired such a wide use that the whole vicinity became entitled to it.*

Сведенията от средновековните хроники от IX в., както и тълкуването на различни древни и съвременни топоними, дават много широки възможности за интерпретации при локализирането на известната от писмените извори *Варна*. Неяснотите са породени от двусмислените и понякога противоречивите текстове у хронистите от IX в. В техните съчинения се споменава по веднъж, че близо до Одесос е „така наречената Варна” и никога, че тя е в околностите или в близост до Марцианопол, бившия център на Долна (Втора) Мизия или до някой друг античен град. В някои текстове от X–XI в. *Варна* е определена сигурно като река. Като река е отбелязана и в портуланите от XIV в. насетне. В един пасаж от хрониката на Патриарх Никифор *Варна* може да се тълкува като име на селище. Крепост и пристанище с името Варна на брега на Варненския залив се споменават в различни извори след втората половина на XI в. Ситуацията може да се изясни в голяма степен, ако данните от писмените извори се свържат с археологически паметниците от ранното българско средновековие, открити в района на Одесос и на запад до долината около античния Марцианопол. Важно е и съобразяването с природните дадености на района, бреговете на морето и езерата, както и отчитането на техните промени през вековете.

Археологическите данни, с които разполагаме, недвусмислено показват, че Одесос, Марцианопол и останалите късноантични крепости в района са изоставени в началото на VII в. Това е факт, който се доказва от непредубедения поглед върху писмените извори и резултатите от проведените през последните десетилетия археологически разкопки и находките от тях. В района не са открити не само монети, но и какъвто и да било подемен материал, който да се датира във втората половина на VII–VIII в. Освен това десетките християнски храмове в Одесос и прилежащия район са изоставени напълно и няма никакви следи от тяхното поне частично възстановяване след разрушаването им най-късно в началото на VII в.<sup>1</sup>

Както стана дума, от представените текстове в средновековните хроники от IX в. не става ясно що е това *Варна*. Нейното място се уточнява в известна



степен само в пасажите, където се описват събитията, довели до създаването на българската държава на Долния Дунав. От тези разкази е ясно само, че *Варна* е близо до Одесос, а не до някой друг античен град. Името, но без уточняващото мястото „Одесос“, се споменава още четири пъти в хрониките от IX–XI в.: 1) от Патриарх Никифор в разказа за убийството на „Кампаган“ през 765 г.; 2) в описания от Теофан Изповедник морски поход на Константин V Копроним през 774 г.; 3) в описания от Константин VII Багренородни път на русите до Константинопол и 4) Скилица-Кедрин посочват крайбрежието на *Варна* за мястото, където е разбит един руски отряд през 1043 г. От текстовете на различните хронисти не става ясно какво точно е *Варна*. Не е никак сигурно, че това е „селище, което изпъква още със създаването на българската държава през 680 г.“. Спекулативно ще бъде всяко твърдение, че „трикратното посочване“ на селището е „прецедент сред лаконичните записи на византийските хронисти“. Всъщност не е точна и констатацията, че селищното име *Варна* е единственото многократно споменавано в българските предели, и то непременно да се свързва с политическия център на един от българските владетели<sup>2</sup>. Сигурно е единствено, че от текстовете на изворите, където се споменава *Варна*, може да се направи предположението, че това първо е някаква местност, сигурно река и чак тогава, но доста условно – селище. Както ще стане ясно, за селище с това име подсказва само един предлог – „във“ (*във Варна*) в текста на Патриарх Никифор. Несъмнено е едно – многократно споменаваното име показва важното значение на тази *Варна* за ранносредновековната българска история.

Георги Монах, съставил хрониката си също през IX в., по подобие на Патриарх Никифор съкращава и преобразува текста, но дори не споменава докъде стигнали българите при преследването на византийските войски: *...започнали да ги преследват по петите и като погубили мнозина ги ограбили, завладели оттогава земята на христианиите*<sup>3</sup>.

Тези сведения и по-късно са многократно цитирани и интерпретирани в хрониките на други византийски автори. Често те са силно изопачени. В „Хронографията“ на Леон Граматик (XI в.) е променена хронологията на събитията. Там се казва: *По време на същия император (Константин IV Погонат – В. П.) народът българи преминал отсам и като се отделил от съплеменниците си, установил се при Варна в някакви гъсталаци и планини. А императорът, като чул това, излязъл срещу тях с кораби и войска*<sup>4</sup>. Тук е видно, че не се споменава близостта между Одесос и Варна, а в случая Варна се отъждествява с Онгъла, към който се насочили корабите на Империята.

В „Кратката история“ на Скилица – Кедрин (втората половина на XI в.) се споменават събитията в същия смисъл и последователност: *През 11-тата година (от управлението на Константин IV – В. П.) народът на българите преминал Дунав и като се отделил от съплеменниците си, разположил се на стан във Варна сред някакви гъсталаци и възвишения. Императорът естествено*



излязъл с кораби и войска и тръгнал срещу тях, а българите, щом видели това, изгубили всякаква надежда за спасение и избягали в едно укрепление<sup>5</sup>.

Според Симеон Логотет (Х в.) българите се населили по някакви възвишения/хълмове край Варна, а Йоан Зонара (ХІІ в.) дори не споменава мястото. Според него българите преследвали бягащите византийски войски и като преминали *Истър*, разгънали шатрите си на ромейска земя<sup>6</sup>.

Цитираните по-горе хронисти по принцип описват събитията, свързани с Варна много накратко, без подробности и объркват хронологията им. Техните сведения трудно могат да се вземат за първостепенен извор. От преписваните един от друг текстове и все по-лаконичното представяне на събитията се създава впечатлението, че българите не стигнали до Варна при преследването на разгромнените византийци, а след като преминали Дунав, някои от тях се отделили от сънародниците си. Едва тогава те се настанили/разположили *сред гъсталаците и възвишенията/хълмовете на Варна*. Това обаче е станало преди императорът да чуе за тяхното нахлуване в Империята и преди да излезе срещу тях. Може обаче да се направят и други изводи – някои българи се отделили от съплеменниците си и отишли към Варна, а другите останали край Дунав.

В тази връзка едва ли е удачно сравнението и отъждествяването на т.нар. Стохълмие/земя Карвунска с *разположените по-нататък вътрешни/вътрешна земи/земя* (Теофан, Никифор, Анастасий) и *гъсталаците и възвишенията* у Леон Граматик и Скилица, с обяснението, че това всъщност са земите между „Девненската низина с Марцианопол и реката Дунав”<sup>7</sup>. Земите, до които стигнали българите според Никифор, са *по-навътре от така наречената Варна, близо до Одесос*. От написаното в текста на Теофан явно се чувства дистанцията между Варна и заетите територии, отдалечени от това място. Ако приемем досегашното мнение, че „Стокълмието” е Карвунската хора (Добруджа?) от Апокрифния български летопис, ще бъде ясно, че българите първо са преминали тази територия, преди да достигнат до *Варна, близо до Одесос*. Така че „средиземieto”, „вътрешната земя”, „тамошната земя” трябва да се търси навътре от Одесос и Варна, т.е. на запад, а не на север, където българите вече са минали или откъдето са тръгнали. При бягството си ромеите вероятно са използвали римския път Новиодунум – Истрос – Томи – Калатис – Дионисополис до Одесос (*по крайбрежието*), докдето всъщност били преследвани. След като българите установили удобното местоположение на защитения с природни дадености район, се разположили по-близо до Одесос, където била и *така наречената Варна*, за което име обаче не се уточнява дали е на местност, селище или друга географска точка. Всъщност в близост до древния град българите достигнали първата сериозна преграда преди предпланините на Стара планина – р. Провадийска и разположените западно в протежение на близо 25 км езера и блатисти терени, както и издигащите се на юг Авренско и Провадийско плато.

Тримата хронисти от IX в. не определят какво е *Варна* и какво точно е станало там. Дали това означава, че за тях името е нещо достатъчно известно,



което не се нуждае от уточняване? Теофан казва, че българите *дошли при*, но се приема, че е изпуснал „разположили се/установили се”<sup>8</sup>, Патриарх Никифор споменава, че българите се *разположили там/установили се тук*<sup>9</sup> (според двата по-горе цитирани превода). Според Анастасий Библиотекар те *стигнали до*. Създаденият от българите *стан във Варна* се появява едва в съчинението на по-късните Й. Скилица и Г. Кедрин. Трябва обаче да се има предвид, че авторите от XI в. насетне вече със сигурност знаят какво е *Варна*. През XI в. така се наричало селище, а по-късно същото име е носила изградената върху руините на Одесос византийска крепост. По това време започва да функционира и пристанището на крепостта, известно под същото име. Хронистите вече не обръщат внимание на изоставения и разрушен преди четири века град Одесос и затова посочват точно мястото на идването на българите. За тях Одесос и Варна вече са идентични. При описанието на мястото на настаняване на българите те не използват предлозите на хронистите от IX в. „до”, „при”, „близо”, а точно определящото „във”.

Неясните изрази и определения на името в хрониките отдавна предизвикват спорове по въпросите за произхода, същността и значението на *Варна*, нейното място, а и времето на включване на територията на съвременния град в пределите на Първото българско царство. Още братята Шкорпил предполагат, че споменатите в хрониките Варна и Одесос не са идентични. Според тях с това име се означавало някакво населено място в близост до Варненското езеро, защото сред местното население то било известно като „Варна гьол”, а не „Девня гьол”. Това име било получено от „стара Варна”, която според тях била разположена на южния бряг на езерото. Братята Шкорпил предполагат, че Варна се е наричал градът, който те локализирали между носа Баба борун на южния бряг на езерото, до м. Бял бряг и м. Пейнерджик, северозападно от Джанавар тепе. Там често се откривали (сега също има следи от антични селища и градежи) керемиди, тухли и следи от стари постройки. Мнението на братята Шкорпил се затвърдило през 1909 г., когато поради отварянето на мореходния канал нивото на езерото се понижило с около метър и от плитчините се показали основите на антични сгради, разрушени жилища, гробове и надгробни могили. Според тях „Варна е била основана още преди елинския град Одесус”. Местна легенда разказвала, че градът бил потънал при едно голямо наводнение, причинено от появата на девненските извори. Разбира се, братята Шкорпил свързват това потъване с известното за тях наводнение, предизвикано от приливната вълна през 544 г. Те приемат, че останки от древната Варна са стените и основите на постройките, разположени на южния бряг на езерото<sup>10</sup>. По-късно братята Шкорпил очевидно променят мнението си и отъждествяват Варна с Одесос, нещо повече – в духа на епохата приемат, че в града е подписан договорът между хан Аспарух и Византия за признаването на новообразуваната българска държава<sup>11</sup>. Те дори определят мястото на този акт – т.нар. тогава „Римска кула” или днешните Римски терми на Одесос. Поради това върху най-високата част на „кулата” впоследствие дори бил поставен бюст на хан Аспарух.



Редица български историци тълкуват името като ойконим. В. Златарски в известна степен също отъждествява Одесос с Варна и изказа съмнение относно превземането на града от хан Аспарух. Мнение, което ще има дълготраен отзвук в българската историческа наука. Той неточно тълкува пасажа у Теофан и Никифор *Варна, близо до Одесос* като „в областта на град Варна”. Приема, че местността „Варна” била разположена някъде в Южна Добруджа. Според известния наш историк през VII в. Одесос е имал силен гарнизон и градът не е бил завладян от прабългарите. Във връзка със сведението за бягството на Кампаган/Паган във Варна през 768 г. той приема, че чак към средата на VIII в. Одесос е български ръце и е получил новото си име – Варна<sup>12</sup>. Тази теза е подкрепена и от други наши учени, които също изказаха предположението, че превземането на Одесос от българите и присъединяването на териториите около него към България е станало дори още по-късно – в началото на IX в.<sup>13</sup>

П. Петров отстоява мнението, че под името Варна не трябва да се разбира градът Одесос, а обширен район южно от него и Варненските езера. Приема, че става дума за част от долината при устието на р. Камчия, която всъщност е следващата преграда южно от река Провадийска. Там специално са били издигнати три реда прабългарски землени укрепления<sup>14</sup>. Тези укрепления обаче са на морския бряг и всъщност не очертават границите на *Варна*, а са само част от т.нар. „Черноморска отбранителна система на Първото българско царство”. Локализирането на Варна в долината на Камчия не се потвърждава и от писмените извори. Византийските хронисти несъмнено знаят имената на реките по западния бряг на Черно море. Това поне става ясно от едно от съчиненията на Константин Багренородни<sup>15</sup>, където се споменават реките Дунав, Варна и Тичина/Дичина (Камчия). Ето защо те не биха пропуснали да споменат, че българите са преследвали бягащите византийски войски и се настанили близо до Дичина. Хронистите обаче не споменават Дичина, а Варна, която била близо Одесос.

К. Иречек пръв изказва предположението, че когато споменават Варна, хронистите от IX в. нямат предвид град или населено място, а някаква местност в околностите на все още известния им Одесос. Той предполага, че това име всъщност е носила река Провадийска, но заедно с Варненските езера и долината на запад. Приема, че наименованието има славянски корен, тъждествен на старославянската дума „варн-вран” (= черен)<sup>16</sup>. Мнението на Иречек за славянския произход и значение на думата по-късно е подкрепено и от В. Томашек<sup>17</sup>. Ив. Дуйчев също е уверен в славянския произход на думата „Варна”. Тълкува произхода ѝ също от „вран-черен” и от там името на реката било „Врана река/Черна река”. С това име, носено първоначално от реката, бил наречен и Одесос, но едва след превземането му от българите през IX в.<sup>18</sup>

Към така изказаните мнения се присъединява по-късно и В. Бешевлиев, който по-подробно се спира на тълкуването на произхода на думата. Той обосновава твърдението, че *Варна* е топоним произлязъл от славянската дума за „черен” с



характерната за славянските езици метатеза на „р“. Дава за пример разпространеното в славянските езици име на птицата „врана, ворона“ (черна птица), което без метатезата се произнасяло като цагна/варна. Според него в споменатата в изворите *Варна* е запазена ранната форма на думата, защото в славянските езици метатезирането на „р“ завършило около 800-ната година. Тази неметатезирана форма се е запазила като местно име Varni, Varnica в Галиполския полуостров. Метатезираното име Врана (Черна река) днес носи левият приток на р. Камчия, който преминава през Търговищкия боаз. Според В. Бешевлиев с *Варна* е била обозначавана не само реката и езерата (Черната река и Черното езеро), но и околните територии чак до днешния град Девня. Той приема за доказан славянския произход на името, но си задава уместния въпрос: защо то е достигнало до нас под старинната си форма, а в същото време в района са запазени славянски имена без метатеза като Преслав (първоначално *Перстлав* у Георги Кедрин) и споменатата река Врана. В крайна сметка Бешевлиев констатира, че това е станало с посредничеството на друг език, който не познава метатеза при „р“. Според него не е възможно това да е станало с посредничеството на гръцкия език, защото името е възникнало в славянска среда, а използваното от гърците име Одесос е забравено. Достига се до идеята, че остава възможността името Варна да е дошло до нас чрез посредничеството на прабългарския език, възприето пряко от езика на многобройното славянско население, което населявало района на реката десетилетия преди идването на българите в района. Това име се запазило у славяните до времето на промяна на метатезата при „р“<sup>19</sup>. В българския език старата форма за река Черна-Варна се „вкаменила“.

Тук само ще обърна внимание, че напоследък интересно мнение за името на реката, потичаща южно и югозападно от Одесос, изказа Игор Лазаренко. То е свързано с факта, че на някои от одесоските монети, сечени през елинистическата епоха, е изобразен полулегнал бог с рог на изобилюето и амфора<sup>20</sup>. Според него върху градските монети винаги се персонифицира реката, която протича през града или в неговите околности. Обикновено речният бог се е казвал така, както се е казвала реката и тъй като най-голямата река в близост до Одесос е Провадийската, би било логично тя да се е казвала също Одесос. Когато пишат за населеното място Одесос, древните автори често поясняват, че става дума за град. Това пояснение в текстовете подсказвало, че в описанията не винаги ставало дума за града, и че името не е само топоним, но и хидроним. Разположените до устията на реки градове често носят техните имена (по Черно море – Бористен, Танаис, Фасис, Панисос и др.; по Дунав – Алмус, Тимакус, Цибрус, Ескус, Асамус и др.). Името Одесос се превеждало като „воден“, подобно име е носила и реката Арджеш в Румъния – Ордесос. Изказано е освен това предположението, че по сходен начин е образувано средновековното име на града, разположен на едноименната река Варна. Всъщност Лазаренко прави предположението, че когато средновековните хронисти споменават Одесос, те вероятно нямат предвид града, а реката, край



която е разположена местността Варна. Възможно било в първоизточника, от който Теофан Изповедник и Патриарх Никифор преписват, да е била спомената река, а не разрушеният отдавна античен град. Във връзка с това е напълно възможно местността Варна да се е намирала в близост до Марцианопол. Трудно обаче може да се приеме фактът, че когато съобщават за пристигането на прабългарите, византийските автори не споменават нищо за други реки, че никога преди това в текстовете не се споменава специално реката Одесос, а освен това те не казват нищо по въпроса за близостта на местността Варна и изоставения античен град, столицата на Втора Мизия – Марцианопол. Тази нова идея също не дава отговор на неизбежния въпрос кога се е появило името на реката Варна, чието име твърдо е фиксирано във византийските извори и особено у Константин Багренородни.

Приемем ли, че Варна действително е ранното славянско име на реката, протичаща в непосредствена близост до Одесос, остава въпросът: откога това име е известно на византийските хронисти, след като тези от края на VI – началото на VII в. не го споменават. В същото време, ако се придържаме към хипотезата, че хронистите от IX в. преписват разкази за събития преди тях от т.нар. „Голям хронограф“, трябва да отчетем възможността, че византийските походи по Черноморието в края на VII и VIII в. са описани от свидетели или съвременници на войните между прабългарите и Византия. Не е изключено някои от тях да са участвали в тези походи и да са научили местното название на река, носеща не гръцко, а славянско име. Засега единственият споменат в хрониките съвременник и вероятно свидетел на събитията е презвитер Константин от Апамея. Известно е, че на едно от заседанията на Шестия Вселенски събор в Константинопол той разкритикувал политиката на Константин IV и войната срещу българите през 680/681 г.<sup>21</sup> Несъмнено на хронистите, записали събитията от края на VII – средата на VIII в. в „Големия хронограф“, е било известно какво е *Варна*, щом донякъде определят и мястото, където тя е разположена – в близост до Одесос. Сведението е преписано от съставителите на хроники от IX в., които, както вече отбелязах, споменават *Варна* още няколко пъти във връзка с различни събития. На по-късните хронисти не се налага да уточняват мястото и значението на *Варна*, защото това явно вече не е било необходимо. За тях това е име на река, а от XI в. на черноморска крепост и пристанище, получено вероятно от прехвърлянето на името на реката върху новия град. Името на античния Одесос, върху югоизточната част на който е построен византийският град Варна, ще изчезне от историческите извори, но ще бъде отбелязвано на различни средновековни исторически карти след XVI в.

Всички тези за славянския произход на името Варна по принцип звучат много логично, но се сблъскват с един основен проблем – досега е много трудно да се докаже славянското присъствие в района на Варненските езера. Данните, с които разполагаме, показват, че няма никакви писмени и археологически свидетелства и за масирано славянско присъствие в района по това време. Според различните прочити на писмените извори от края на VI–VII в. в историческата литература се



е наложило мнението, че славяните масово преминавали Дунав, залели като вълна изоставените от коренното население територии южно от реката и трайно се настанили във византийските провинции на Балканския полуостров<sup>22</sup>. Оттук, често по конюнктурни причини, се стигна до дълго отстояваната теза за създаването на гъста мрежа от славянски селища по цялата територия на днешна България<sup>23</sup>. Славяните заварили обезлюдени териториите на старите византийски провинции, изтласкали на юг или по планините оцелялото малобройно местно население, запълнили своеобразния етнодемографски вакуум и така изцяло славянизирали владенията на Византия на Балканите. Както ще видим по-нататък, трудно може да се докаже, че в района на античния Одесос са живеели славяни, които по мнението на В. Бешевлиев „преди 800-та година” нарекли близката река с ранната форма на думата „черен”–„варн”, една форма, която била възприета и от гърците, и от новодошлите прабългари.

Дали обаче тази славянска „колонизация” се отнася за всички балкански територии на Византия, северно от Хемус и предимно за интересующите ни Малка Скития и Долна Мизия? Както е известно от хрониката на единствения автор (Теофан Изповедник), споменаващ по-подробно за славяните по тези земи, те били заети от две племена – севери и т.нар. седем славянски племена (*... и след като покорили измежду намиращите се там славянски племена така наречените седем племена, поселили северите от предната клисура до Веригава към източните части, а към юг и запад до Авария останалите седем племена, които плащали данък*).<sup>24</sup> Тълкуването на този пасаж от десетилетия предизвиква спорове както за броя на славянските племена, така и за отношението на българите към тях: дали са подчинени, или са под договор; дали са обединение от седем племена, включващо и северите, или те са отделни племенни групи; дали „седемте племена” са обединение на множество племена, или са неразбраното от византийците племенно име „Седемте рода”<sup>25</sup>. Не съм все ясно дали славянските племена са под договор с българите, или са федерати на Византия<sup>26</sup>. Тези спорове трудно могат да се разрешат въз основа на логически заключения при тълкуването на изворите. Поне това не може да стане при ползването на единствения сигурен извор – хрониката на Теофан, който посочва общия брой на контактувалите с българите племена, заварени на заетите от тях територии. В голяма степен объркването идва и от сведението на другия хронист, описващ събитията, свързани със създаването на българската държава – Патриарх Никифор. Той в стремежа си да бъде по-лаконичен пише, че българите завладели *живущите в семейства близки славянски племена и заповядали на едните да пазят земите съседни на аварите, а на другите да зачитават близките до ромеите*<sup>27</sup>. В други преводи пасажът звучи така: *Те покорили и славянските племена, които живеели наблизо, и заповядали на едните да бранят земите, които са съседни на ромеите*<sup>28</sup> или *Те властвали и над живеещите наблизо славянски племена и едни от тях поставили да охраняват намиращите се в съседство авари, а пък други да*



*наблюдават намиращите се наблизо ромеи*<sup>29</sup>. Независимо от превода е ясно, че в текста Никифор е изпуснал пасажа с броя на славянските племена и техните племенни имена. Все пак от него отново става ясно, че славяните живеят някъде *наблизо* до българите, а не сред тях. В случая е видно, че проследяването на хода на историческите събития само въз основа на тълкуването на писмените извори не води до тяхното правилно разбиране. При решаването на тези и редица други случаи важни данни могат да дадат археологическите находки, които в голяма степен правят писмените извори по-разбираеми.

В своите представени по-горе разсъждения за наличието на силен византийски гарнизон в Одесос, който отблъсквал нашествието на славяните през целия VII в., П. Петров вероятно е прав единствено за това, че липсват сигурни данни за сериозно славянско присъствие в района около Одесос, на север и далеч на запад от този град. Това обаче едва ли се дължи на обстоятелството, че Византия държи в региона значителни военни сили, които не допускат настаняването на славяните и то точно в околностите на града<sup>30</sup>. Идеята за компактно заселване на славяните по цялата територия на днешна България и особено на Малка Скития е неприемлива по други причини. Вероятно най-основната са специфичните агро-климатични условия и географско положение на Малка Скития, т.нар. по-късно Стохълмие или днешна Добруджа. До ново време това всъщност е югоизточният край на евразийските степи. Прокопий Кесарийски посочва, че през 30-те години на VI в. славянски групи се заселили като федерати в най-северните части на Малка Скития, но по брега на Дунав в района между крепостите Адина, Улметум и на северния бряг при Турис. Той и на други места ясно посочва териториите, които предпочитат славяните, свързани основно с уседналото земеделско стопанство<sup>31</sup>. Явно по традиция славяните изграждат своите селища в близост до водни басейни. Неслучайно именно по брега на Дунав са най-ранните известни у нас славянски селища и некрополи, с характерни глинени и различни метални находки. Подобни паметници са открити при археологическите разкопки край Тръстеник, Попина, Гарван, Нова Черна, Момчил, Дунавец, Сребърна, Силистра, Старо село – всички те разположени в непосредствена близост до брега на Дунав<sup>32</sup>. Аналогична е ситуацията и в северната част на Малка Скития или в днешна Северна Добруджа. Славянските селища там, които могат да се датират в VI–VII в., са разположени също в близост до реката, понякога върху руините на изоставените в началото на VII в. крепости като Новиодунум, Диногечия, Капидава, Аксиопол и Берое<sup>33</sup>. Славянско присъствие (с отделни находки от керамични съдове и понякога останки от жилища-землянки) се доказва рядко и в някои градове по черноморския бряг на провинция Скития – Томи, Истрия и Калатис, но не и на юг от тях<sup>34</sup>. Факт е, че във вътрешността на Малка Скития, както и в югоизточните части на Долна Мизия засега не са открити славянски паметници от края на VI – първата половина на VII в. Поради това каквито и логически заключения да се правят, по никакъв начин не може да се документира наличието на компактни славянски маси в днешна Добруджа<sup>35</sup>.



Славяните не са населявали степните райони във вътрешността на бившата провинция Скития. Това недвусмислено се потвърждава от резултатите, получени от дългогодишните археологически проучвания и обхождания в района. Досега са открити над 280 ранносредновековни селища, но нито едно от периода преди VIII–IX в. Разбира се, изключение са посочените по-горе селища край р. Дунав<sup>36</sup>. Същата картина показват и дългогодишните проучвания на Л. Бобчева по българското добруджанско крайбрежие. Там също няма следи от славянско присъствие през VII в.<sup>37</sup> Подобно мнение поддържа и П. Петров, който на базата на посочените археологически проучвания определя териториите, населени от славяни в Долна Мизия и Малка Скития така: тясна ивица край Дунава и районите на Шумен и Девня<sup>38</sup>. В същото време е известно, че в района на Шумен засега са открити две славянски селища с материали от VII в. – край село Хан Крум и в чашата на язовир Виница<sup>39</sup>. В Девненската низина има общо взето същия брой паметници, които могат с известна условност да се отнесат към края на VII в. – некрополът при с. Разделна и вероятно едно селище в непосредствена близост до него.

Отсъствието на компактни славянски маси в района на Одесос, северно от река Провадийска и Варненските езера и в южната част на Малка Скития се потвърждава и от проучванията на Д. Димитров в района на Варна. Според данните, получени от тях, славянската „колонизация“ до 680 г. много слабо е засегнала Варненско, както и вътрешността на Добруджа. Сред откритите десетки паметници от периода на Късната античност и Ранното средновековие няма от славянски произход преди 681 г.<sup>40</sup> В никакъв случай не се повтаря ситуацията с териториите край Дунав. Славянски селища и еднообредни езически некрополи с трупоиъгаряне са открити в някои долини на Източна Стара планина и предимно по поречието на Камчия. Всички те задължително се намират южно от река Провадийска и са датирани в първата половина на VIII – до средата на IX в. и нито един от периода преди идването на българите на хан Аспарух. Подобни паметници са селищата при Дългопол, Аспарухово, Голямо Делчево<sup>41</sup>, Провадия, и некрополите при Разделна, Провадия, Блъсково и Дългопол. Това са селищата, в които е сигурно присъствието на славяни, носители на културата Прага-Корчак. Погребенията в некрополите се извършвани чрез трупоиъгаряне в глинени урни или в малки гробни камери.

Данните, с които засега разполагаме, показват, че вероятно съществува условно разделителна линия „север – юг“ по течението на река Провадийска. Тая напълно условна граница отделя териториите, населени с различни етнически групи, но едва през периода VIII–IX в. Южно от реката вероятно е преобладавал славянският етнически елемент. Доказателство за това са тринадесетте еднообредни некрополя с трупоиъгаряне от VIII – първата половина на IX в. С прабългарите се свързват девет езически некрополя и многобройни селища на север от реката и особено по брега на Варненското и Девненското езеро. Че това население в средата на VIII в. е вече в период на смесване показва наличието на гробове с трупоиъгаряне в урни



в някои двубредни езически некрополи в района на Девня – Варна<sup>42</sup>. В смесените езически некрополи гробовете с трупоиъгаряне вероятно принадлежат на славянска група, която е имала по-продължителни контакти с прабългарите, чиито гробове са с трупополагане<sup>43</sup>. Тези наблюдения важат и за откритите селища и некрополи във вътрешността на Добруджа. Десетките селища и езически некрополи със смесен погребален обред са датирани в първата половина на VIII и до средата на IX в. В тях няма фиксирано славянско присъствие до идването на прабългарите. Нищо не потвърждава и констатацията<sup>44</sup>, че българските селища са по-малко от славянските, дори напротив – селищата и крепостите по суходолията на Добруджа са прабългарски, създадени и просъществували от VIII–IX до средата на XI в.<sup>45</sup> Българите действително са усвоили територии, „където липсват славяни“, но славяните в Малка Скития през последната четвърт на VII в. са били групирани само по течението на Дунав. Добруджа в случая не се явява никакво изключение. Малкото известни некрополи само с трупоиъгаряне или двубредни с трупоиъгаряне и трупополагане във вътрешността на Североизточна България (Сини вир, Търговище, Нови пазар, Кюлевча, Караманите, Дибич, Ножарево и др.) също показват подобна картина. Всички са датирани най-общо към последната четвърт на VII до първата половина на IX в.<sup>46</sup>

Представените примери показват едно – при прекосяването на Малка Скития прабългарите срещнали славяни единствено по крайбрежието на Дунав, с които те вероятно отдавна са имали контакти. Достигайки до района на *Варна, близо до Одесос* те също не заварили компактно славянско население. Причината за липсата на славянски поселения във вътрешността на Добруджа и района на Варна едва ли се крие в силното византийско присъствие в района. По-скоро тя е в специфичните географско-климатичните особености на територията на Малка Скития – подложена в продължение на близо два века на почти непрекъснати нашествия от различни етнически групи. Не трябва да се забравя, че като изключим селищата и крепостите от IX–XI в. по днешните добруджански суходолия и крайбрежието на морето, останалата част от областта е много рядко населена<sup>47</sup>. Големите днес обработваеми масиви, всъщност до XVI в. и османската колонизация са представлявали югозападната част на Евразийските степи – безводни необработваеми пространства, подходящи само за животновъдство<sup>48</sup>. Славяните като народ с уседнало земеделско стопанство явно са предпочитали долините на непресъхващите реки, включително по-късно и по-сигурните южни райони на Североизточна България, защитени от предпланините на Стара планина<sup>49</sup>. Поради това нахлуването на българите на Аспарух на юг от Дунав едва ли е променило демографския облик по маршрута на тяхното придвижване, дори в района на Варненските езера. Положението явно се е променило едва след трайното настаняване на прабългарите по тези земи (в района на т.нар. Варна, близо до Одесос). Те предлагали изключително добри условия за живот на номадска група, преминаваща към уседнало стопанство. Данните за бита на прабългарите в края на VII и VIII в., с които разполагаме,



показват, че по това време те все още не изграждат постоянни жилища и селища, придържали са се все още към т.нар. куренен тип номадизъм, който е бил изживян дълго след управлението на хан Тервел (701–721)<sup>50</sup>. Районът на Варна е много удобен за подобен бит – обилна паша, вода и широки, удобни за екстензивното номадско стопанство площи. Ако приемем, че Варна, която трябва да е близо до Одесос, се намира по крайбрежието на Варненските и Девненски езера, то тогава липсата на славяни в района добре личи и от някои вече цитирани пасажки у хронистите. Според Теофан Изповедник<sup>51</sup> и особено Патриарх Никифор *славянските племена... живеели наблизо*<sup>52</sup>. Анастасий Библиотекар малко по-късно представя същия епизод по сходен на Теофан начин: *... като забелязали, че мястото там се намира навътре и че е много добре защитено... и особено като покорили съседните славяни така наричаните седем племена, те преселили северите от предната част на Веригавската клисура до източните предели, а в земите, които са на югозапад – чак до Авария, настанил и останалите седем племена, които били под договор*<sup>53</sup>. От всички извори е видно, че славяните *живеели наблизо*, били *съседни*, а не живеят точно в района на „така наречената Варна“ и *разположената по-нататък вътрешна земя*, заета от прабългарите. *Съседните* покорени славяни *живеели наблизо*, но явно западно от Девненската долина, вероятно някъде в района на източните части на днешния Шуменски окръг. Тук само ще обърна внимание, че вероятно далечен отглас за наличието на територията на Византия на обособена група славянски племена има в т.нар. „Ебстфордска карта“ на света от 1235 г. Там на сектора между реките Дунав и Марица са поставени надписите „Земя на българите“ и „Четиринадесет славянски варварски племена“. Предполага се, че това е реминисценция на посочените от Теофан „седем славянски племена“<sup>54</sup>.

Независимо от това дали славяните са подчинени, федерати, или се намирали под договор, от сведенията на хронистите е видно, че хан Аспарух положил грижи за осигуряването на територия за заселването на българите, а и да установи известно равновесие в демографския баланс между двете общности. Според изворите той преселил северите от предната *клисура до/на Веригава* (Ришкия, Върбишкия проход<sup>55</sup> или изобщо проходите южно от Преслав<sup>56</sup>) на изток за охрана на проходите по Източна Стара планина (явно преди идването на българите, северите не са населявали Добруджа и крайбрежната част на Хемус). Те били настанени в *източните части/източните предели* и както пише Никифор *да пазят земите, които са съседни на ромеите*. С това славянският етнически елемент в района явно постепенно нараснал, но както вече посочих, това е станало едва през последните десетилетия на VII и началото на VIII в. Явно тогава по поречието на двете Камчий и Провадийска река се формирали селищата със съответните некрополи при Дългопол, Аспарухово, Голямо Делчево, Блъсково, Китен, Провадия<sup>57</sup>, както и по-западно в чашата на язовир „Виница“<sup>58</sup>. Въз основа на керамиката, открита в некрополите с трупоиизгаряне се очертават две специфични



групи паметници, които съвпадат и с посочените по-горе териториални и хронологични граници на разпространение на славянската култура в Североизточна България<sup>59</sup>. Първата обхваща 30–40 километрова ивица по северния бряг на Дунав. Керамичните комплекси в некрополите съдържат гърнета, работени на ръка, използвани като урни, чиито особености несъмнено ги свързват със славянската традиция. Втората група се оформя западно и югозападно от Варна и по долините на реките Провадийска и Камчия. В тези некрополи отсъстват работени на ръка съдове, но с характерни особености, които насочват към славянската традиция. В смесените езически некрополи също се разграничават отделни групи – по Добруджанското крайбрежие и вътрешност и в района на Нови Пазар. Гробовете с трупоиъгаряне в тях също се свързват в голяма степен със славяните. В тези некрополи има отчетливо изразен елемент на смесване на двете погребални традиции – славянската с трупоиъгаряни и прабългарската с трупополагане.

Едва след като славянските племена били разместени, българите според Теофан Изповедник *се разширили в тези места, възгордели се и започнали да нападат и поробват крепостите и земите, които били под ромейска власт*, а според Патриарх Никифор и Анастасий Библиотекар<sup>60</sup> *те се укрепили и се усилили, започнали да опустошават селата и градовете на Тракия*<sup>61</sup>. Това укрепване вероятно е свързано със започналото изграждане на пограничните валове по Източна Стара планина, затварящи проходите, въпреки че е съмнително да са издигнати още в края на VII в. Вероятно тяхното изграждане и отбрана е поверена на преместените там севери<sup>62</sup>.

Вероятно най-добрият, но засега единствен пример за ранно присъствие на славяни край Варненските езера е некрополът с трупоиъгаряне до с. Разделна, на южния бряг на езерото, датиран от Д. Димитров в VIII в.<sup>63</sup> През последните години обаче, въз основа на сравнителен анализ на наистина малкото находки от некрополите в Североизточна България, се изказа становището, че некрополът при Разделна е възникнал през втората половина на VII в. (отново няма данни за по-ранна датировка) и е използван до началото на IX в. Липсата на по-ранни езически некрополи се потвърждава и от анализа на находките от некрополите Блъсково, Дългопол 1 и 2, Провадия, Девня 3, както и някои от варненските езически некрополи. Началото на използването им се отнася към края на VII–VIII в. Във всички има гробове с трупоиъгаряне и с трупополагане, оставени от население в сравнително напреднал етап на смесване<sup>64</sup>. Това обаче в никакъв случай не потвърждава мнението, че Варна е „средище на северите, славянско племе, което е възприело историческото име Варна, а близостта на агломерацията до античния град говори, че става дума за население, което гравитира към стария античен център и вероятно използва неговата крепост за убежище”<sup>65</sup>. По-скоро Варна се очертава като средище на прабългарите, в което впоследствие се е инфилтрирала славянска група, възможен севери.



Напоследък П. Георгиев отстоява позицията, че с това население „живяло в района на Варна” (севери?), е свързан известният от хрониките „друг господар на българите” Кампаган/Паган, който според него е управлявал България по-дълго от приетото – т.е. от 763/4 до 770/1 г.<sup>66</sup> Според него името Паган имало латински корен със значение „селски, селянин”, но и „езичник, варварин, незнатен”, свързан основно със средата, общността, от която е произлязъл „владетелят”. Това било население различно от българите, наричано било „пагани”, произхождало от Стохълмието в Добруджа и Лудогорието и имало хетерогенен характер (остатъци от старото романизирано население), но с ясно изразена славянизация<sup>67</sup>. Направено е и предположението, че именната форма Кампаган е произлязла от ранга или византийската титла на владетеля Паган. При сключването на мира с Константин V Копроним на Паган била дадена привилегията да носи обувките кампагии (от лат. *саптрагии*), което било видим израз на патрицианско звание<sup>68</sup>. Подобно предположение е твърде съмнително, защото противоречи на други сведения от изворите. Константин Багренородни споменава, че на рождественската трапеза на императора със *собствените си обувки* (*οἰκεῖα καμπάγια*) трябвало да бъдат обути дванадесетте официални лица: двама магистри, проконсулите, шест стратежи, двама приятели българи, двама официалии от службата на логотета и двама по-низши. Освен тези официални лица, по-късно от двете страни на трапезата сядал и целият сенат, също *обут в обувки* (*καμπάγιον*)<sup>69</sup>. От сведението на Константин Багренородни е видно, че подобни обувки кампагии са носени от множество византийски сановници. Едва ли всички, присъстващи на императорската трапези, обути с меките обувки кампагии са били патриции. Явно такъв не е бил и Кампаган/Паган.

Представените по-горе разсъждения на П. Георгиев са свързани с наличието на „стар дом”, „втори столичен център”, „домен” на хановете, „политически център на Паган”, „втори алтернативен център на дувластие” и пр., които трябва да бъдат във Варна. Този алтернативен център на България бил населен със смес от коренно население „пагани” – черни латини, етиопи, както и завареното романизирано население на „Стокхълмието”, което било в процес на смесване със северите, с име, наследено от късноримската администрация (?). Пръв представител във властта на това население – „пагани”, е Паган, който обаче заедно със Сабин и Токту отсъстват от династичния списък. Чрез самоцитиране тези мнения потвърждават тезата за втори владетелски център на Първото българско царство, разположен на брега на Варненските езера<sup>70</sup>. Никой хронист обаче не споменава за подобни домени и центрове, нападани от византийската армия. Това не се потвърждава и от посочвания за пример текст, че през 764 г. император Константин V навлязъл в България чак до Чика. И като хвърлил огън в аулите, които намерил, със страх се завърнал, без да направи нищо доблестно<sup>71</sup>. Събитието е отбелязано накратко и от Патриарх Никифор: *Тогава именно и доста много селища от България били опожарени и съвсем съсипани от ромеите*<sup>72</sup>. Тук явно не става дума за опожаряване на дворци или столичен център, защото Теофан ясно



отбелязва, че императорът *никакъв подвиг не извършил*<sup>73</sup>. Споменаването на селище (?) Варна (единствено в текста на Патриарх Никифор) не доказва, че това е някакъв „алтернативен политически център“ на България. Трикратното споменаване на името в изворите от „VII до към края на IX в., свързани с българската политическа история“ не бива да ни навежда на подобна мисъл, твърде отдалечена от съдържането на хрониките. От сведенията на хронистите не се налага категорично изводът, че „повече от вероятно е именно Варна да е била политическият център на Паган/Кампаган, докато този на Токту се е намирал във вътрешността, някъде между старопланинските проходи и Дунав, но недалеч от „Чика“. Твърде произволно е предположение, че „доменът на Токту е бил в Абобското поле, а Плисков/Плиска да е била средище на неговата власт“, както и че хан Токту бил първият български владетел, преместил столицата от района на Варненските езера в Абобското поле<sup>74</sup>. Тук само ще отбележа, че името Паган едва ли е само латинско, защото се среща и в средновековни български надписи. Особено често се среща сред преселници-християни от Албания, макар в по-късно време. Във всички поменици от църквите на Арбанаси<sup>75</sup> присъстват имената Паган, Поган и пр.

К. Влахов<sup>76</sup> напълно отрича тезата за славянския произход на името Варна, като отчита отсъствието на данни за славянско население в района на езерата. Според него след настаняването си на Балканския полуостров славяните по-скоро възприемат тракийските наименования на заварените антични градове, а не гръцките или римските, чрез предаване на устната традиция. Според него името Варна е тракийско, образувано от корена Вар- и суфикса -на и по примери от индоевропейските езици означава „крепост-замък“. В крайна сметка е направено заключението, че след разрушаването на Одесос от славяните той не е населен. По-късното новото селище е възникнало около друга крепост с името Varna (?)<sup>77</sup>, разположена в околностите му.

Възможност да се търси произхода на името Варна има и сред индо-иранските езикови общности. Там с „Var“ се обозначават укрепени места, но и „речно корито“, и „течение на река“. Думата се среща като основа на различни хидроними в много широк географски ареал. Според П. Георгиев „Варна“ първоначално се наричали блатата и езерата от Девненската низина до Одесос на изток, „под въздействие на езиковата практика на установилите се тук през IV–V в. федератски анклавни от остготи, вестготи и хуни“. Впоследствие в утвърждаването на името явно са се намесили и нахлуващите през Дунав авари. Новите „заселници севера и прабългари са калкирали известното от древността тракийско и гръкоезично име на р. Девненска – Потамос с иранското (име за река) Варна“<sup>78</sup>. С течение на времето този първоначален хидроним се превръща в ойконим. Имал значението на „строеж“, „укрепление“ и „убежище“. С него била „означена изглежда цялата агломерация (?) по бреговете на Варненското езеро“<sup>79</sup>. В случая всичко се свързва с вече споменатия хипотетичен византийски център в околностите на Одесос. Стига се до идеята за наличието на „укрепен стан“, който явно имал огромни



размери и включвал: „Девненската долина с естествената си защита от водните препятствия..., както и изкуствената преграда откъм морето (Аспаруховия вал – В. П.) и оцелелите солидни крепости на Марцианопол, Одесос и при с. Страшимирово (Теодориада-Варна?)”. В него задължително се включва и вече дискутираният „Кампус” до Одесос. Неслучайно хронистите го възприемали като „така наречената Варна”, а това название „ще да е получила и главната квартира на византийските стратегии”<sup>80</sup>. Данните, с които разполагаме, показват, че наличието на подобно постоянно съоръжение, наречено „Одисополис”, в околностите на Одесос е твърде съмнително. Доказването на неговото съществуване само въз основа на тълкуването на писмените извори от IV–VI в. се сблъсква с пълната липса на археологически данни<sup>81</sup>.

В етимологията на името Варна П. Георгиев включва и влиянието на завареното (?) местно население, от което „значителна част (?) в района на Варненското езеро през V–VI в., се състояло от монофизити от района на провинция Втора Сирия. За тях формата *Varnas*, от семитския термин за „укрепен дворец” „*בִּרְעִיץ*” (но според Йосиф Флавий, I в.), е носила смисъла „укрепена резиденция”. Своя трактовка (вторична етимологизация) ще да е получило името *Varna* и в славянския език – названието “Варн/Вран” т.е. Черната река, но и със значението на „Кага”, означаващо в тюркските езици „Велик”, което е съпровождало същинското име на средището на Аспарухова България в района на Варненските езера<sup>82</sup>.

Видно е, че тук отново е предложено едно много сложно и едновременно с това компромисно решение на етимологията на името „Варна”. То се извежда от много широк езиков и териториален ареал, с многобройни значения на корена, както и с широки времеви граници. Оказва се, че всички народи, преминали или установили се в района на Одесос и западно от него, дори византийската администрация, а и по-късните хронисти, възприемат едно и също наименование на точно определен район. Възниква обаче въпросът защо тези народи с ирански и индоевропейски, а вероятно и тюркски произход са дали едно и също название на протичащата близо до Одесос река – „Варна”. След като името от хидроним се е превърнало в ойконим, защо това не се е случило и в други райони с реки, където също има фиксирано подобно етническо присъствие у нас и в Европа. Най-близък пример е т.нар. „готски център”, формиран през IV–V в. по течението на р. Тича, в близост до по-късния „Омуртагов аул” до с. Хан Крум, Шуменско<sup>83</sup>. Там вероятно има аналогично на Варна етническо натрупване – може би малка част заварено местно население, готи, а по-късно славяни и прабългари, но няма възприемане на хидроним и ойконим Варна за сравнително голямата река Тича/Тичина/Дичина и района. Но пък има дадено славянското име Врана на реката, протичаща през Търговищкия боаз, вливаща се в Тича в близост до споменатия район. В същото време недоумение буди и фактът, че византийските хронисти, съвременници на готските и аварски войни през V–VI в. нищо не споменават за подобна агломерация с индо-иранско наименование. Явно търсенето на едно общо значение на името Варна – река,



укрепен стан, резиденция и най-вече ранновизантийска агломерация, но получено за района още от IV в. с идването на готите, едва ли ще изясни проблема. Всички подобни нови тези несъмнено са плод само на логически заключения и пореден опит за свръхинтерпретация на отдавна известни извори.

Сигурното в случая е, че въпреки десетилетните обхождания и археологически проучвания на териториите по бреговете на Варненските езера, както и в околностите на Варна, не са открити следи от ранни славянски селища и некрополи от времето преди VIII в. Това би трябвало да бъде и населението нарекло протичащата край Одесос река с името Варна. Д. Димитров и Р. Рашев приемат, че първоначално с Варна е обозначавана река Провадийска с езерата. По-късно името е възприет за цялата територия западно от Одесос. Затова в някои случаи древните хронисти под Варна са имали предвид и селище в близост до Одесос. Те го локализируют, но без да го свързват със славяните, на северния бряг на Варненското езеро, на територията на съвременните градски квартали "Възраждане", "Младост" и "Владиславово"<sup>84</sup>. Според Димитров първоначално за хронистите Варна е някаква местност близо до Одесос<sup>85</sup>, но не и крайният пункт, до който достигнали българите. Това било мястото, което те избрали за настаняването на ядрото на войската. Той уместно изтъква, че „мъчно може да се намери по-подходящо място за разполагане на номадска група от долината покрай северния бряг на двете варненски езера". Тук имало и обилна паша, и вода, и удобни пътища. На тази територия са открити многобройни селища с жилища землянки и полуземлянки, разположени на малки разстояния едно от друго по двата бряга на Плана дере (под съвременните западни квартали на Варна). Там са и четири от варненските ранносредновековни некрополи – в кв. "Трошево", Пивоварния завод, завод "Черно море" и местността Шашкьна.

След всички разсъждения съм принуден да спомена компромисната хипотеза на Д. Димитров, който въз основа на собствените си археологически проучвания, изворите и изследванията на В. Бешевлиев достига до идеята, че р. Провадийска действително е носила славянското име „Варна", но това се е отнасяло за горното ѝ течение, което преминава и през Плисковското поле. В. Бешевлиев и Д. Димитров приемат, че там е имало компактно славянско население, макар данните за това да са твърде оскъдни. Поради това, съвсем естествено, реката е носила древно славянско название (останало днес само за протичащата наблизо река Врана, споменатия приток на Камчия), дадено преди установяването на прабългарите в техния столичен център Плиска. В края на VII в. с преместването на славяните на изток името Варна е пренесено и върху долното течение на реката<sup>86</sup>. Според мен засега това е най-логичната макар компромисна идея. Името „Варна" първоначално действително е носила река Провадийска с езерата, независимо от това дали произходът на думата е ирански, или славянски, дали е дума, означаваща „река", или е името на река Черна. Несъмнено е, че тя е известна на византийските хронисти от IX–X в. заедно с името на другата по-голяма река в района – вливащата се също в Черно море Дичина/Тичина.



## БЕЛЕЖКИ

<sup>1</sup> Плетньов, В. Варна през Средновековието, 1 (VII–X век). Варна, 2009 (под печат, издателство „Зограф“); Плетньов, В. Бележки за историята на Одесос – Варна през VII–VIII в. – ИМВ, 53 (68), 2007 (под печат); Плетньов, В. Отново за „така наречената Варна, близо до Одесос, 1 (писмените извори). – Археология, 2010 (под печат).

<sup>2</sup> Георгиев, П. За Паган, паганите и „Господаря на българите“ Кампаган. – ИПр., LXIII, 5-6, 2007, с. 122.

<sup>3</sup> ГИБИ, IV, 46-47; Бешевлиев, В. Съобщението на Теофан за основаването на българската държава. – ИМВ, 18 (33), 1982, с. 40.

<sup>4</sup> Бешевлиев, В. Цит. съч., с. 40; ГИБИ, V, 147-148.

<sup>5</sup> ГИБИ, VI, с. 213.

<sup>6</sup> Бешевлиев, В. Цит. съч., с. 41; ГИБИ, VII, с. 155.

<sup>7</sup> Георгиев, П. Varna historica et protobulgarica. Опит за характеристика. – Проблеми на прабългарската история и култура, 4-2, 2007, 9-10.

<sup>8</sup> Бешевлиев, В. Цит. съч., с. 35.

<sup>9</sup> П. Георгиев приема, че Теофан употребява специфичен израз, който означава „разпънали шатри“, който отсъства във всички известни преводи (Георгиев, П. Varna historica et protobulgarica. Опит за характеристика. – Проблеми на прабългарската история и култура, 4-2, 2007, с. 8).

<sup>10</sup> Шкорпил, Х. и К. Одесус и Варна. – ИВАД, III, 1910, с. 12.

<sup>11</sup> Шкорпил, Х. и К. Двадесетгодишната дейност на Варненското археологическо дружество (1901-1921). – ИВАД, VII, 1921, с. 16.

<sup>12</sup> Златарски, В. История на българската държава през средните векове, I, 1. София, 1970, с. 197, 203, 210, 294.

<sup>13</sup> Дуйчев, Ив. По въпроса за името Веригава. Проучвания върху българското средновековие. – Сб. БАН, 41, 1, 1945, с. 164; Велков, В. Бележки върху социално-икономическото развитие на град Одесос през късната античност. – ИВАД, X, 1956, с. 116; Тъпкова-Займова, В. Крепости и укрепени градове през Първото българско царство. – ВИС, XXV, 3, 1956, с. 45; Тъпкова-Займова, В. Нашествия и етнически промени на Балканите през V–VII в. София, 1966, 52-67.

<sup>14</sup> Петров, П. Образуване на българската държава. София, 1981, 218-221.

<sup>15</sup> ГИБИ, V, с. 203.

<sup>16</sup> Иречек, К. Пътувания по България. София, 1974, с. 882.

<sup>17</sup> Бешевлиев, В. Името Варна. – ИМВ, 17 (32), 1981, с. 6, бел. 9.

<sup>18</sup> Дуйчев, Ив. По въпроса за името Веригава..., 164-165.

<sup>19</sup> Бешевлиев, В. Античната топонимия у нас като исторически извор. – ИИБЕ, III, 1954, 349-350; В. Бешевлиев. Името Варна..., 6-7.

<sup>20</sup> Лазаренко, И. Колко и кои са божествата, представени върху реверсите на одесоските монети, сечени през елинистическата епоха? – В: AMV, VII-2, 2008, 177-178; вж. и посочените там примери в бел. 64-73.

<sup>21</sup> ГИБИ, III, 169-170.

<sup>22</sup> Ангелов, Д. Образуване на българската народност. София, 1981, с. 124; Петров, П. Заселване на славяните на Балканския полуостров. – В: История на България, 2. София, 1981, 40-47; История на Добруджа, 2, с. 24 (Ив. Божилов).



<sup>23</sup> Ангелов, Д. Образуване на българската народност, 139-142.

<sup>24</sup> ГИБИ, III, с. 264.

<sup>25</sup> За споровете по въпроса вж. История на България, 2, с. 96, бел. 7-10 (П. Петров); **Вългов, В.** Ранни заселвания на славяни в придунавските области на Балканския полуостров. – В: България 1300. Институции и държавни традиции, 2. София, 1982, с. 174 и посочената там литература.

<sup>26</sup> Виж **Войнов, М.** За първия допир на аспаруховите българи със славяните и за датата на основаването на българската държава. – ИИБИ, 6, 1956, с. 458, бел. 5.

<sup>27</sup> Цитираните накратко текстове са по **Бешевлиев, В.** Съобщението на Теофан..., 38–39.

<sup>28</sup> ГИБИ, III, с. 295.

<sup>29</sup> **Никифор, патриарх Константинополски.** Кратка история след царуването на Маврикий (Превод В. Иванов). Варна, 1997, 50–51.

<sup>30</sup> **Петров, П.** Образуване на българската държава..., с. 10; **Петров, П.** Към въпроса за образуването на Първата българска държава. – Славянска филология, 1963, V, с. 108.

<sup>31</sup> **Божилов, Ив.** Малка Скития на границата на две епохи. – В: История на Добруджа, 2. В. Търново, 2004, с. 24, бел. 8 и 9.

<sup>32</sup> Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България). – В: Плиска-Преслав, VII, 1995, 197, 236, 265, 274, 276, 279, 285 (там подробно е посочена литературата за всяко селище).

<sup>33</sup> **Comşa, M.** Die Slaven im Karpatisch-Donauländischen Raum im 6.–7. Jhrhunderts. – Zeitschrift für Archäologie, 7, 1973, 197–228; **Diaconu, P.** Autor de la penetration des Slaves au Sud de Danube. – In: Rapports du III-e Congrès International d'archéologie Slave, 1. Bratislava, 1979, 165–170.

<sup>34</sup> **Scorpan, C.** Noi descoperiri getice in Dobrogea romăna secolele V–VI. – Pontica, 4, 1971, p. 139, fig. 5. Даваното като пример за славянско присъствие по Черноморието селище от VII в. в крепостта на Дионисопол (Хоризонт) (**Чобанов, Т.** Свещените дворци на българските канове. София, 2008, с. 29) не е от VII в. Тогава прекъсва животът в крепостта. Селището, възникнало в нейните руини, е просъществувало между VIII и средата на XI в. В района не са открити следи от славянски селища и некрополи от VII в. – вж. Материали за картата..., с. 162 (М. Димитров); **Бобчева, Л.** Ранносредновековни български селища и некрополи по южнодобруджанския черноморски бряг. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 100.

<sup>35</sup> **Божилов, Ив.** Малка Скития..., 24–25.

<sup>36</sup> Най-общо за разположението на славянските селища и некрополи от VI–VII в. вж. **Въжарова, Ж.** Славянски и славянобългарски селища в българските земи VI–XI в. София, 1965; **Въжарова, Ж.** Славяни и прабългари (по данни от некрополите от VI–XI в. на територията на България). София, 1976. В Материали за картата... са представени всички обходени и проучени селища в Добричка, Силистренска, Русенска, Шуменска, Търговищка и Варненска области.

<sup>37</sup> **Бобчева, Л.** Ранносредновековни български селища..., с. 100

<sup>38</sup> История на България, 2, с. 96 (П. Петров). В други негови изследвания се посочват по-окупнени територии и много общо се твърди, че „славянското население живеело в Добруджа, тогава подвластна на Византия” (**Петров, П.** Образуване на българската държава..., с. 10, 64), но това по принцип не променя идеята за ненаселеност на централните части на Добруджа.



<sup>39</sup> Материали за картата..., 192, 287.

<sup>40</sup> **Димитров, Д. Ил.** Прабългари и славяни във варненския край непосредствено след създаването на българската държава. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 89 и сл.

<sup>41</sup> **Тодорова, Х.** и колектив. Селищната могила при Голямо Делчево (= РП, V). София, 1975, 6-8; **Въжарова, Ж., Д. Златарски.** Средновековно селище и некрополи в гр. Дългопол, Варненски окръг. – Археология, XI, 3, 1969, 53-58.

<sup>42</sup> **Даскалов, М.** Към хронологията на ранносредновековните езически некрополи в Североизточна България и Добруджа. – Сборник Добруджа, 14-16, 1997-1999, с. 148.

<sup>43</sup> **Димитров, Д. Ил.** Археологически проучвания във Варненско за периода VI-X в. – ИНМВ, 19 (34), 1983, с. 44.

<sup>44</sup> История на Добруджа, 2, с. 26 (Ив. Божилов).

<sup>45</sup> **Атанасов, Г.** Етнодемографски промени в Добруджа (X-XV в.). – ИПр., XLVII, 2, 1991, 76-77.

<sup>46</sup> **Даскалов, М.** Цит. съч., 148-149. За многобройните селища и некрополи от езическия период на българската държава вж. в Материали за картата...

<sup>47</sup> **Димитров, Д. Ил.** Прабългарите по Северното и Западното Черноморие, 220-237; **Атанасов, Г.** Етнодемографски и етнокултурни промени по Добруджанското Черноморие през Средновековието. – ИПр., LII, 2, 1996, 3-30.

<sup>48</sup> За заселването и усвояването на земите в Добруджа вж. **Димитров, Стр.** Нови данни за демографските отношения в Южна Добруджа през първата половина на XVI в. – Сборник Добруджа, 14-16, 1997-1999, с. 278 и сл. Според този автор селищната мрежа в Добруджа се формира в началото на XVI в., а дотогава територията е добре усвоена в скотовъдно отношение. Според наименованията на повечето селища новата поселищна мрежа фиксира удобните за живеене места с изкопани кладенци. Новите заселници в преобладаващото си мнозинство са били мюсюлмани преселници и заточеници, насилствено депортирани през XVI в. от Мала Азия.

<sup>49</sup> **Бешевлиев, В.** За славянските племена в Североизточна България от VI до IX век. – В: Преслав, I, 1968, с. 20; **Димитров, Д.** Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987, 195-197.

<sup>50</sup> **Димитров, Д. Ил.** Прабългарите по Северното и Западното Черноморие, с. 195, 220; **Георгиев, П.** Varna historica..., 8-9.

<sup>51</sup> ГИБИ, III, с. 263.

<sup>52</sup> ГИБИ, III, с. 296.

<sup>53</sup> ЛИБИ, II, с. 249.

<sup>54</sup> Атлас. Българските земи в европейската картографска традиция (III-XIX в.). София, 2008, с. 52, карта I.6.

<sup>55</sup> **Шкорпил, К.** О земляных укреплениях и окопах. – ИРАИК, X, 1905, с. 563; **Дуйчев, Ив.** По въпроса за името Веригава..., с. 153.

<sup>56</sup> Въз основа на запазената славянска топонимия в района на Шуменско, В. Бешевлиев прие, че северите преди идването на българите са населявали района на Плиска, Преслав и предпланините: **Бешевлиев, В.** За славянските племена в Североизточна България от VI до IX век. – В: Преслав, I, 1968, с. 17.

<sup>57</sup> **Димитров, Д.** Прабългари и славяни във варненския край непосредствено след създаването на българската държава. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 93, бел. 18-28.



<sup>58</sup> Антонова, В. Средновековно селище в чашата на язовир „Виница“, Шуменско. – ИИМШ, IV, 1967, 3-33.

<sup>59</sup> Даскалов, М. Керамиката в раннобългарските езически некрополи. – ГНАМ, X, 1997, с. 262.

<sup>60</sup> ГИБИ, III, с. 231; ЛИБИ, II, с. 250.

<sup>61</sup> ГИБИ, III, с. 295.

<sup>62</sup> Шкорпил, К. Окопы и земляные укрепления Болгарии. – ИРАИК, X, 1905, 210-214; Шкорпил, К. Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров, I. – BSI, II, 2, 1930, 210-223; Рашев, Р. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). Варна, 1982, 50-65; Димитров, Д. Ил. Прабългари и славяни..., 94-97.

<sup>63</sup> Димитров, Д. Ил. Некрополът при гара Разделна. – ИИМБ, XIV (XXIX), 1978, с. 120 и сл.

<sup>64</sup> Даскалов, М. Към хронологията на ранносредновековните езически некрополи ..., 148–151.

<sup>65</sup> Георгиев, П. Градове-убежища в раннобългарската култура. – В: Проф. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 2005, 192–193; Георгиев, П. Varna historica et protobulgarica. Опит за характеристика. – В: Проблеми на прабългарската история и култура, 4–2, 2007, с. 30.

<sup>66</sup> С тази датировка се пренебрегва факта, че според хронистите този „кампаган“ е избягал през 763/5 г. във Варна, където бил убит от своите слуги/роби.

<sup>67</sup> Само ще отбележа, че името Паган, макар да напомня за латинската дума *pagatus* (*pagus*) и гръцката *παῦνος* (със значението *селски, селянин, езичник*), едва ли е само латинско. Среща се и в средновековни български надписи. Особено често се среща сред преселници-християни от Албания, макар в по-късно време. Във всички поменици от църквите на Арбанаси присъстват имената Паган, Поган, Пагану и пр. Виж Косева, Д. Триптихи-поменици от Арбанаси. В. Търново, 2007, 24, 33–36, 48, 54, 58.

<sup>68</sup> Георгиев, П. За Паган, паганите..., с. 119 и сл.

<sup>69</sup> ГИБИ, V, с. 225, бел. 7. Според обяснителната бележка към текста на извора кампагиите били обувки, направени от плът или вълнен плат, защото се смятало за неуважение, ако сенатори и царедворци се явявали пред императора с груби и твърди обувки.

<sup>70</sup> Георгиев, П. Varna historica..., 129–132.

<sup>71</sup> ГИБИ, III, 272 (Теофан Изповедник); Георгиев, П. „Веригава“ и „Чика“. Езикови и културно-исторически паралели. – Трудове на катедрите по история и богословие, 5 (Шумен), б. г., 167–169.

<sup>72</sup> ГИБИ, III, с. 305 (събитието е отнесено веднага след убийството на Кампаган във Варна през 766 г., а Теофан споменава похода към „Чика“ през 764 г.).

<sup>73</sup> Тъпкова-Займова, В. Първоначалното българско селище и въпросът за аулите. – ИИБИ, 6, 1956, 441–442, бел. 3-6.

<sup>74</sup> Георгиев, П. За Паган, паганите..., с. 122.

<sup>75</sup> Виж по-горе бел. 60.

<sup>76</sup> Влахов, К. Културно-езиково наследство на Североизточна България. – В: Североизточна България. Древност и съвремие. София, 1985, 202–205.

<sup>77</sup> Засага не е известна и се съмнявам, че някога ще бъде открита средновековна крепост с това име в околностите на Одесос. Всъщност П. Георгиев нарича с това име, но



като Βύρνας, „ранновизантийското укрепление, което Аспаруховите българи усвоили като свой военен център и убежище”. Става дума за представената в първа глава идея за наличието на „Кампус на Одесос”. Вж. **Георгиев, П.** Пристанът на Одесос и руските мореплаватели (IX–XI в.). – В: България, Варна–Русия. От Средновековието до Ново време. Варна, 2008, с. 68 и посочените там в бел. 17 други негови изследвания.

<sup>78</sup> **Георгиев, П.** За столицата на Аспарухова България..., 218–219.

<sup>79</sup> Вж. за проблема с „агломерацията Одесос – Варна” тук в първа глава.

<sup>80</sup> **Георгиев, П.** Кампусът на Одесос. Исторически бележки за неговата локализация. – ИНМВ, XLI (LVI), 2005, с. 61 и сл.; **Георгиев, П.** *Varna historica...*, с. 16.

<sup>81</sup> **Плетньов, В.** За Одесос и района в края на VI–VII в. – В: AMV, VIII (Сборник в чест на 60-годишнината на Ал. Минчев) (под печат).

<sup>82</sup> **Георгиев, П.** За столицата на Аспарухова България. – ИП., LXIII, 5-6, 2002, с. 220 и бел. 48 и сл.; **Георгиев, П.** *Varna historica...*, 17–19.

<sup>83</sup> **Балабанов, Т.** и колектив. Проучване на обект: готски епископски център в аула на хан Омуртаг, с. Хан Крум, община В. Преслав. – В: АОР през 2007 г. София, 2008, с. 519.

<sup>84</sup> **Димитров, Д. Ил.** Варна и близката ѝ околност през VII–IX в. – ИНМВ, 18 (33), 1982, 73–74; **Димитров, Д. Ил.** Прабългарите по Северното и Западното Черноморие..., с. 197; **Рашев, Р.** Към въпроса за югоизточната българска граница през VII–IX в. – Векове, VII, 4, 1978, 51–52.

<sup>85</sup> **Димитров, Д. Ил.** Прабългари и славяни във варненския край непосредствено след създаването на българската държава. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, с. 91.

<sup>86</sup> Пак там, с. 97.